

ЦИВІЛЬНИЙ ОБІГ У ДРЕВНЬОМУ РИМІ

CIVIL CIRCULATION IN ANCIENT ROME

Ваганова І.М., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри правового регулювання економіки

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

orcid.org/0009-0006-2373-1860

У даній статті досліджено еволюційний розвиток інституту права власності, його способи набуття та засоби захисту в системі римського приватного права.

Первинно єдиною формою власності була традиційна квіритська власність, що діяла виключно для римських громадян щодо манципованих речей і вимагала суворого дотримання формальних ритуалів, таких як манципація (*mancipatio*). З розширенням економічного обігу цей формалізм почав гальмувати розвиток, що зумовило виникнення бонітарної (преторської) власності. Проаналізовано, як ця форма виникла при порушенні формальностей набуття, але отримувала повний захист від Претора, зокрема за допомогою публіціанового позову (*actio Publiciana*). Цей механізм призвів до фактичного роздвоєння права власності, хоча згодом, у Кодифікації Юстиніана, ці відмінності були уніфіковані. Паралельно також розглянуто правовий статус власності переґринів та провінційної власності на державних землях.

Розглянуто і класифікацію способів набуття власності на первісні та похідні. Серед первісних досліджено інститути захоплення нічийної речі (*occupatio*), з чітким розмежуванням між викинутими (*res derelictae*) та втраченими (*res amissae*) речами; специфікації (переробки чужого матеріалу); а також набуття скарбу (*thesaurus*). Ключовим похідним способом стала передача речі (*traditio*), яка вимагала поєднання фактичного вручення та наявності справедливої правової підстави (*iusta causa*). Завдяки своїй практичності, *traditio* була визнана пріоритетним засобом переходу права власності Юстиніаном.

Також проаналізовано віндикаційний позов (*actio rei vindicatio*), який застосовував принцип необмеженої віндикації (вимоги речі від будь-якого володільця). Досліджено його процедурні особливості: тягар доказування покладалася на позивача, а рішення суду передбачало реституцію у натурі (повернення саме речі), незалежно від добросовісності відповідача. Додаткові засоби захисту, такий як нега торний позов (*actio negatoria*) та проґібіторний позов, забезпечували усунення будь-яких незаконних обмежень, не пов'язаних із позбавленням володіння.

Ключові слова: право власності, преторське право, володіння, користування, розпорядження, позов.

This article traces the evolutionary development of the institution of law and power, and its methods of creating protection in the system of Roman private law.

The primary uniform form of authority was the traditional *querite* authority, which operated inclusively for the Roman populace through mancipatory speeches and the arrogance of formal rituals, such as *mancipatio*. With the expansion of the economical system, this formalism began to galvanize developments that suggested the rise of *bonitary* (praetor) authority. It is analyzed how this form emerged when the formalities were broken at the time, but did not take away a new protection from the Praetor, except for the additional public call (*actio Publiciana*). This mechanism of calling for the actual division of power, although later, in the Codification of Justinian, this authority was unified. At the same time, the legal status of the power of the Peregrines and provincial power on the sovereign lands is also examined.

The classification of methods for gaining power in the first and last days is examined. Among the first ones, the institution of burying no one's speech (*occupatio*) was discovered, with clear distinctions between abandoned (*res derelictae*) and wasted (*res amissae*) speeches; specifications (processing of someone else's material); and also nabutya belongings (*thesaurus*). The key method was the transmission of speech (*traditio*), which ensured the confirmation of actual delivery and the appearance of a fair legal case (*iusta causa*). Due to its practicality, *traditio* was recognized as a priority in the transfer of power by Justinian.

Also analyzed is the vindication position (*actio rei vindicatio*), which establishes the principle of unbounded vindication (in speech from any volunteer). Procedural peculiarities have been observed: the burden of proof relied on the positive witness, and the decision of the court transferred restitution in kind (instead of the speech itself), regardless of the integrity of the testimony. Additional features of the defense, such as negatory postures (*actio negatoria*) and proflexory postures, ensured the elimination of any illegal intercourse that was not related to the reduction of blood pressure.

Key words: power law, praetor's law, Volodynia, corruption, order, poz.

Найдавнішим та єдиним видом права власності у Стародавньому Римі було право квіритської власності. Воно регулювалося нормами квіритського права (*jus civile*), захищалося позовами і характеризувалося такими ознаками: його суб'єктами були лише римські громадяни – квірити; об'єктами були речі, що манципувалися; суворо встановлені способи набуття цього права: манципація (*mancipatio*) та поступка права (*in jure cessio*).

Квіритське право власності було суто римським, національним, мало замкнутий, консервативний характер. Поки Рим являв собою державу-місто, воно відповідало внутрішнім потребам держави та рівню розвитку майнових відносин. Але з виходом Риму за межі своїх міських стін квіритське право власності стало перешкодою у розвитку не лише цивільного обігу, але й самого права власності [1, с. 11].

Тому з розвитком товарно-грошових відносин поряд із правом квіритської власності виникло бонітарне (пре-

торське) право власності. Воно виникло при відсутності будь-якого із ознак, що були характерні для квіритського права власності (наприклад, недотримання обряду манципації при відчуженні речі). Якщо річ набувалась без дотримання манципації, то право власності до набувача не переходило. Відчужувач речі залишався квіритським власником, а набувач ставав тільки добросовісним володільцем речі [2, с. 322].

Право квіритської власності останній отримував лише після придбання давності (один рік для рухомих речей і два роки для нерухомих). Відчужувач речі виходячи з формально збереженого його права квіритської власності міг витребувати продану їм річ, не дивлячись на те, що вона фактично була передана продавцем покупцеві, і продавець отримав неї обумовлену ціну. У силу формалізму римського цивільного права ця вимога задовольнялася. Крім того, покупець у разі втрати або викрадення у нього придбаної речі не мав можливості пред'явити власний позов. Претор, виявивши таку

невідповідність норми цивільного права таким складним фактичним відносинам, вчинив дії для усунення цього протиріччя [2, 329–331]. Претор у своєму едикті оголошував, що даватиме захист покупцеві речі, який придбав її порушуючи правила, встановлені для квіритської власності. Таким чином претор вставляв на захист добросовісних власників за умови, що придбання було здійснено ними при наявності доброї совісті, а саме незнанні про недоліки права, що набувається. Претор спочатку надав покупцю захист проти позову власника (відчужувача речі), а потім і позов проти будь-якого третього особи (публіціанів позов).

Таким чином, хоча річ, що манципується, придбана з порушенням правил, не ставала квіритською власністю, вона визнавалася складовою майна набувача (*in bonis*). Такі придбання пізніше стали називати бонітарною, або преторською власністю.

Таке право власності визнавалося та захищалося преторським едиктом, хоча не мало визнання з боку норм консервативного квіритського права. Бонітарне, або преторське право власності протиставлялося праву квіритської власності.

За словами римського юриста Гая, стався розподіл права власності. Одна особа могла бути власником з права цивільного (квіритського), інше – по праву преторському. Однак всі реальні вигоди та повний захист права власності були надані бонітарному власнику. Право квіритського власника стали називати «голим» правом. Тим самим претор визнавав таким, що втратив значення, поділ речей на манциповані і неманциповані. Манципація як спосіб набуття права власності також фактично скасувалась.

Таким чином, було усунуто формальні обмеження права квіритської власності, і паралельно виникло право бонітарної власності. В класичному римському праві право квіритської власності та право бонітарної (преторської) власності існували паралельно. У подальшому роздвоєння права власності стало номінальним, а у Кодексі Юстиніана взагалі усунуто.

Право власності перегрinių розвивалося одночасно з преторським, але виділилося в особливий вид, так як перегрїни мали особливий статус, зокрема мали менший обсяг прав, ніж римські громадяни (квірити). Право власності перегрїнів регулювалось нормами права народів (*jus gentium*).

Право провінційної власності. З веденням загарбницьких війн та розширенням території римського держави виникло право власності на землі у провінціях. Землі підкорених Римом народів не належали до манципованих речам і, отже, не могли бути предметом права квіритської власності. Землі в провінціях ставали власністю римського народу, сенату чи імператора, тобто ставали державними. Фактично земельні наділи перебували у користуванні колишніх власників – провінціалів [3, с. 92].

Повноваження цих осіб зводилися до права володіння, користування землею та отримання плодів. Вони були обмежені у праві розпорядження землею і сплачували податок на користь сенату чи імператора. Право провінційної власності регулювалось нормами права народів (*jus gentium*).

У класичному римському праві паралельно існували різні види права власності. Однак по мірі творчого розвитку римського приватного права в цілому та особливо права приватної власності відбулося поступове корегування та усунення відмінностей між видами права власності. Виникнення права власності конкретної особи на певну річ римські юристи пов'язували зі способами набуття права власності та титулом набуття. Під способами придбання вони розуміли факти, настання яких призводить до виникнення права власності у конкретної особи. Титулом придбання називали юридичні факти, що є правовою основою виникнення права власності.

В римському праві з найдавніших часів усі способи набуття права власності поділялися на два види – первісні та похідні.

Первісні способи – це способи набуття, за яких право власності набувача виникає або вперше, чи незалежно від волі попереднього власника.

До первісних відносили такі способи: захоплення безхазяйної речі (заволодіння) – *occupatio rei nullius*. У Законах XII таблиць було закріплено правило: річ, не вилучена з обороту, але й не має власника, надходить у власність того, хто перший її захопить (заволодіє) з наміром привласнити собі. Нічийна (безхазяйна) річ слідує за першим, хто її захопив. До таких речей відносили: речі, що не мають власника (дикі тварини, риба у річці, ягоди у лісі); речі, кинуті власником, тобто ті, від яких він відмовився.

Але не можна змішувати викинуті речі з втраченими. Власник, втратив володіння річчю, не втрачає права власності на неї. Тому втрачені речі не можуть бути об'єктом захоплення, оскільки є нічийними.

Питання про те, в якому випадку слід визнати річ покинутою або втраченою, вирішувалося на підставі аналізу обстановки кожного конкретного випадку. Якщо особа знаходила якусь більш менш цінну річ, то слід вважати, що річ втрачена. Особа, яка знайшла втрачену річ, мала бути шукати її власника, інакше ця особа визнавалася злодієм. Витрати, пов'язані із зберіганням речі і пошуком її власника, особа вправі було покласти на останнього, при цьому спеціального винагороди за знахідку римське право не передбачало; вороже майно [2, с. 329–331].

Особливий правовий статус визначався для скарбу. За загальним правилом, захопані речі взагалі продовжували перебувати у власності тієї особи, яка їх заховала. Але якщо речі сховані так давно, що невідомо ким і коли це зроблено, і немає можливості встановити і знайти їх власника, вони визнавали скарбом (*thesaurus*). У стародавньому праві скарб визнавався складовою частиною речі, в якій він захований, і тому належав її власнику. Але в класичному праві було встановлено нове правило: половина скарбу надходила у власність того, хто його знайшов, а друга половина – власнику речі, в якій був прихований скарб.

Переробка речей (*Spedficatio*) – створення з чужих матеріалів нової речі (наприклад, виготовлення вина з чужого винограду, вази з чужого металу, меблів з чужих дошок). Якщо і працю, і матеріал належали одній особі, питання про право власності вирішувалося просто. Але якщо переробці зазнав чужий матеріал, то виникало питання: кому належить право власності на створену річ – власнику матеріалу чи виробнику?

Питання про право власності вирішувалося класичними юристами по-різному. У законодавстві Юстиніана це питання було вирішено наступним чином. Якщо, попри переробку, річ можна повернути в початковий вигляд (наприклад, вазу з металу переплавити в злиток металу), річ належить власнику матеріалу. Якщо ж це неможливо, річ стає власністю того, хто зробив переробку (специфіканта). Але він повинен був відшкодувати власнику матеріалу його вартість. За правом Юстиніана специфікант ставав власником і в том випадку, якщо до чужого матеріалу додав свій власний.

Поєднання (*accessio*) та змішання речей (*commixtio*). Маються на увазі різні випадки поєднання речей, що належать різним власникам. Римські джерела мають багату казуїстику даному питанню та наводять різні варіанти поєднання та змішування речей. Так, рухомі речі можуть поєднуватися за допомогою змішування сипких предметів (наприклад, зерна) та несипких предметів (дорогоцінний камінь у чужій обрुшці, вишивка на чужій сукні). Можливе поєднання рухомої речі і нерухомої (засівання зерна на чужій ділянці). В римських джерелах є приклади поєднання і нерухомих речей: нашарування, що збільшило берег; утворений у річці острів. Поєднання речей мало місце у випадках, коли одна річ поглиналася іншою так, що перетворювала всю складову частину і самим втрачала своє самостійне існування, отже, надходила у власність

того, кому належала основна річ. Наприклад, при будівництві дому використано колода іншого власника. Колода, влита в будову, переставала бути предметом самостійного права власності і належала власнику будівлі.

Власник колоди не мав права вимагати його назад, поки воно становило частина будинку. Поєднання мало місце у випадках посівів, насаджень, зведення будівель на чужій землі – все це прирощення землі і за римським правом належить власнику землі. Сюди ж належали намивання земель до річкових берегів.

Змішування речей – це таке їх поєднання, коли неможливо встановити, яка з них поглинула іншу. В результаті змішання однорідних речей виникало право спільної власності двох чи кількох осіб.

Передача речі (*traditio*) була найважчим і найпоширенішим способом набуття права власності. Не всяка передача речі вела до переходу права власності. Коли власник віддавав свою річ на зберігання, в користування, він також робив передачу, але в цих випадках передача не супроводжувалася переходом права власності. Традиція являла собою такий спосіб набуття права власності, при якому одна особа передавала іншій фактичне володіння річчю з метою передачі права власності на неї.

Отже, передача передбачала поєднання двох умов. По-перше, була потрібна сама передача речі – фактичне вручення її з рук відчужувача в руки набувача або відповідну символічну дію, що свідчить про передачі (наприклад, вручення ключів від проданого будинку). По-друге, передача речі повинна бути здійснена на справедливій підставі – при взаємній волі сторін на відчуження та придбання, вираженої в договорі (купівлі-продажу, дарування, міни).

Проте, з плином часу, традиція набула ширшого застосування, охопивши все майно та поширившись на всіх суб'єктів права. Фінальною точкою цієї еволюції стало її закріплення в Кодифікації Юстиніана де, завдяки своїй прозорості та практичності, цей спосіб був офіційно визнаний пріоритетним засобом для переходу права власності.

Право власності втрачалося (припинялося): якщо річ гинула фізично чи юридично; якщо власник відмовлявся від свого права на річ (передавав право власності іншій особі або просто викинув річ); якщо власник позбавлявся права власності без своєї волі (конфіскація речей; придбання права власності на річ іншою особою через давність володіння).

Право власності як основне майнове право римських громадян захищалося за допомогою різних правових засобів, мають мету надати можливість власнику безперешкодно користуватися своєю річчю. Способи, методи та форми охорони права власності досить різноманітні. Розглянемо лише речово-правові засоби захисту права власності, які римське право розробило достатньо ґрунтовно.

Захист права власності здійснювався речовими позовами, які діють проти будь-якого порушника. До них відносили: віндикаційний позов (*actio rei vindicatio*); негаторний позов (*actio negatoria*); прогібаторний позов (*actio prohibitoria*); публіцинський позов (*actio publiciana*).

Віндикаційний позов пред'являвся у випадках, коли одна особа стверджувала, що є власником речі, яка знаходиться у володінні іншої особи, і з цієї підстави вимагала повернення речі [3, с. 101].

Позивачем виступав власник речі, який не мав фактичного володіння. Відповідачем – фактичний володар речі. Предметом позову була річ зі усіма плодами і доходами.

В Римі застосовувалася необмежена віндикація, по якій річ вимагалася від будь-якого фактичного власника

незалежно від правої підстави власника на володіння річчю. Позов пред'являли за місцем знаходження речі – за принципом «де знаходжу свою річ, там її і віндикую». Тягар доказування свого права лежав на позивачеві. Відповідач звільнявся від доказування, так як в його користь говорив сам факт володіння річчю. Якщо позивачу не вдавалося довести своє право на річ, позов відхилявся, відповідач міг звинуватити позивача в безчесті. Якщо ж позивач доводив своє право власності на річ, то відновлювалося його володіння річчю. Власнику поверталася саме річ, яку шукали, а не її еквівалент. Річ поверталася в будь-кому випадку незалежно від того, був чи відповідач добросовісним власником чи недобросовісним.

Питання про відповідальності за стан речі, про повернення плодів та про відшкодування витрат на річ вирішувалися залежно від добросовісності власника. Добросовісний власник відповідав за стан речі від часу подання позову. Він повертав власнику лише готівкові плоди і відшкодовував вартість спожитих чи відчужених плодів, отриманих до пред'явлення позову. Добросовісному власнику відшкодовувалися витрати, пов'язані зі збереженням речі та збільшенням її господарської придатності.

Витрати «на розкіш» він міг забрати собі, якщо їх можна було відокремити від речі, не завдавши їй шкоди.

Недобросовісний власник відповідав за стан речі за період володіння. Мав відшкодувати вартість плодів, отриманих за весь період володіння річчю, але не тільки фактично одержаних, а й тих, які він міг отримати при належній дбайливості. Недобросовісному власнику відшкодовувалися лише витрати, пов'язані із збереженням речі. Крадію ніякі витрати на річ не відшкодовувалися.

Негаторний позов. Власник речі потрібен в захисту і тоді, коли річ залишалася в його володіння, а хтось користувався його річчю так, ніби мав право на річ (наприклад, проганає худобу через ділянку, посилаючись на нібито право прогону) [3, с. 102]. Тоді виникає підстава пред'явлення негаторного позову. Негаторний позов – позов про усунення порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння річчю. Цей позов передбачав захист повноти права власності від будь-яких незаконних обмежень та вимог. На відміну від віндикаційного позову негаторний позов давався власнику і висувався проти ненаділеного правом річчю особи.

Позивач повинен був довести своє право власності та його порушення відповідачем. Відповідач повинен був доводити існування підстави, що дає йому право користуватися річчю позивача, що було досить погано, оскільки реально річ перебувала у володінні позивача. Якщо докази відповідача виявлялися бездоказовими, він повинен був відшкодувати шкоду, завдану власнику. Позивач вправі був вимагати від відповідача гарантії від порушення свого права у майбутньому.

Прогібаторний позов пред'являвся тоді, коли треті особи своєю поведінкою заважали власнику нормально здійснювати своє право власності. Наприклад, зведення стіни, що відгоряє будинок, перешкоджало доступу світла у вікна сусідського будинку. Визнавши цей позов обґрунтованим, суд зобов'язував відповідача усунути перешкоду і наслідки досконалих дій і не вчиняти такі дії у майбутньому.

Публіцинський позов було запроваджено претором для захисту преторського (бонітарного) права власності. За своєю конструкцією він був таким, як і віндикаційний позов, який було застосовуватися захисту бонітарної власності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мирза, С. С. Основи римського права. Альбом схем : Наочний посібник. Одеса : ОДУВС, 2014. 167 с.
2. Підпригора, О. А., Харитонов, Є. О. Римське право : підручник. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
3. Основи римського приватного права : підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025